

Sławomir Karp (Podkowa Leśna)

ZAGARNIĘCIE ZAMOŚCIA PRZEZ SZWEDÓW W ROKU 1704 W ŚWIETLE RELACJI JOZAFATA MICHAŁA KARPIA, PODSTOLEGO SMOLEŃSKIEGO. PRZYCZYNEK DO HISTORII MIASTA

Niezbyt znaną, a nietuzinkową postacią Rzeczypospolitej pierwszej połowy XVIII w. był Jozafat Michał Karp, podstoli smoleński¹. Wywodził się on z Rykijowa na Żmudzi z gałęzi rodziny Karpiów herbu własnego, ściśle związanej z domem radziwiłłowskim². Stąd też początkowo karierę rozpoczął u boku Karola Stanisława Radziwiłła, kanclerza Wielkiego Księstwa Litewskiego³. Karp pełnił wówczas rolę

¹ Jozafat Michał Karp (ur. przed 5 V 1679 r., zm. 10 XII 1739 r. w Bezdzieżach na Polesiu), syn Stefana Kazimierza i Anny z Gozdawa Godlewskich Karpiów, ciwonów berżańskich, szawdowskich i podsędków żmudzkich. Dnia 14 XII 1697 r. ukończył ze „znakomitym wynikiem” wykłady z nauk przyrodniczych i matematyki u jezuitów profesora Aleksandra Jeleńskiego na Uniwersytecie Wileńskim. Vide: *Akademijos Laurai, Vilniaus Universiteto Biblioteka*, Vilnius 1997, s. 335. Jozafat Michał Karp, klient Karola Stanisława Radziwiłła, u którego „służył po husarsku”, podstoli smoleński co najmniej od 11 XI 1703 r. do pierwszych dni VI 1719 r., kiedy przyjął święcenia kapłańskie. Niewątpliwie nastąpiło to między 3 i 9 VI 1719 r. Vide: Muzeum Narodowe w Krakowie, Biblioteka Książąt Czartoryskich [dalej: BCz.], 5847 III, nr 17325). Pomimo niechęci do Szwedów, od początku III 1708 r. do 1711 r. sekretarz Stanisława I Leszczyńskiego, od VIII 1720 r. kanonik wileński, od 7 XI 1722 r. objął kustodię wileńską, a od 1724 r. został sekretarzem wielkim litewskim. W roku 1735 został prepozytem grodzieńskim, a od 19 I 1736 r. do 10 XII 1739 r. był biskupem żmudzkiem. W dniu 8 II 1740 r. pochowano go w Worniach na Żmudzi.

² Archiwum Główne Akt Dawnych [dalej: AGAD], Archiwum Radziwiłłów [dalej: AR], dz. V, nr. 6471, k. 2. Wynikało to z faktu, że już ich dziad Piotr Karp, wojski wołkowyski „zostający pacholęciem przy boku jaśnie wielmożnego Janusza Radziwiłła, odbierał wysokie łaski pańskie i promocje”. Stąd też później 20 X 1655 r. Piotr Karp jako jedyny męski przedstawiciel rodziny był sygnatariuszem ugody kiejdańskiej. Także na tym dokumencie w imieniu jego rodzonej siostry Doroty z Karpiów Stefanowej Dowmont Siesickiej złożył podpis Hrehory Wądziański (!). Vide: W. Konopczyński, K. Lepszy, *Akta Ugody kiejdańskiej w 1655 r.*, Wilno 1935, s. 35-36. Ojciec Stefan Kazimierz Karp, ciwun berżański i stryj Jakub, cześnik upicki także pozostawali na usługach Radziwiłłów spełniając ważne, wymagające dużej dozy zaufania misje na rzecz księcia Radziwiłła m.in.: pierwszy w planowanym zajeździe Cytowian w 1708 r. i drugi w dokonanym przed 6 III 1707 r. zajeździe Wobolnik. Natomiast brat Jan Karp, cześnik żmudzki, z woli Radziwiłła administrował w latach 1708-1709 starostwem wobolnickim. Vide: S. Karp, *Starostwo wobolnickie (1707-1709) w świetle listów Jana Karpia, cześnika żmudzkiego. Wpływ Wojny Północnej na gospodarkę ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego*, „Studia Podlaskie”, t. XIX, 2011, s. 127-138.

³ Karol Stanisław Radziwiłł, ur. 27 XI 1669 r. w Krakowie, zm. 2 VIII 1719 r. w Białej Podlaskiej, od 1698 r. kanclerz Wielkiego Księstwa Litewskiego.

czołowego agenta księcia, co następnie zaowocowało objęciem przez niego funkcji podskarbiego radziwiłłowskiego⁴. Z tego okresu zachowała się jego obfita korespondencja⁵. W jednym z listów, datowanym 11 października 1704 r. w Nieświeżu, zawarty jest opis zajęcia Zamościa przez wojska szwedzkie. Krótka, treściwa informacja przedstawia się następująco: *Zamość przez generała Reinszelda⁶ już jest opanowany tym sposobem. Stanąwszy o ćwierć mile od Zamościa, posłał dwóch kawalerów z pisanem do jegomości pana ordynata, prosząc go do siebie na śniadanie, a obiecując u niego być na obiedzie. Odebrawszy takowe pisanie, jegomość pan ordynat jechał sam w kilkunastu koni do obozu szwedzkiego i prosił generała Reinszelda do miasta. Wziąwszy tedy 300 ludzi kawaleryi, jechał Reinszeld z nim i wjechałszy do miasta, chciał stanąć tamże, ale nakłoniony prośbą jegomości pana ordynata wstąpił do zamku na obiad z kilku oficerów, zostawiwszy w rynku stojącą w paradzie kawaleryją. Po obiedzie objeżdżał wały miejskie i pochwaliwszy, że jest forteca dobra i regularna, kazał sub poena capitis⁷ wszytką strzelbę w mieście będącą w rynek zanieść. Po tym kazał się prezentować przed sobą tamecznemu praesidium⁸ i relegowawszy one za miasto, swemi żołnierzami osadził bramy i wały. Zaraz za tym do zwyczajnej reguły szwedzkiej przystąpił nakazawszy in vim contributionis⁹ z kamienicy po 50 czerwonych złotych, a z prostego domu po 10 złotych¹⁰.*

Trzeba zaznaczyć, że Karp nie był naocznym świadkiem tych wydarzeń a znał je jedynie ze słyszenia. Możemy przypuszczać, że będąc głównym agentem Radziwiłła dysponował rozległą siatką zaufanych informatorów. Poza tym należy pamiętać, że utrzymywał szerokie kontakty z przedstawicielami ówczesnej bohemy politycznej Rzeczypospolitej, a zatem prawdopodobnie informacje czerpał z wielu źródeł. Ogólnie rzecz biorąc relacja podstolego smoleńskiego, pomimo że dokonana z odległego Nieświeża, w głównej mierze jest zgodna z pozostałymi przekazami źródłowymi dotyczącymi tych wydarzeń. Warto tu choćby przytoczyć fragment

⁴ J. Gierowski, *Józef Michał Karp*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny* [dalej: *PSB*], 1966-1967, t. XII, s. 94-95.

⁵ W zbiorach AGAD w Warszawie zachował się pokaźny, liczący kilka tysięcy kart zbiór jego listów z lat 1703-1739. Świadczą one dobitnie o silnych związkach ich autora z Radziwiłłami, stanowiąc jednocześnie nieocenione źródło różnorodnych wiadomości o wydarzeniach w ówczesnej Rzeczypospolitej, w tym także o relacjach między znanymi i wpływowymi osobistościami.

⁶ Carl Gustaf Rehnskiöld, ur. 1651 r. w Greifswalde, zm. 1722 r. w Laggesta, w 1698 r. generał i gubernator Skanii, w 1706 r. po zwycięskiej bitwie pod Wschową, gdzie dowodził siłami szwedzkimi, awansowany do stopnia feldmarszałka; po przegranej w bitwie pod Połtawą w dniu 8 lipca 1709 r. dostał się do niewoli moskiewskiej.

⁷ *sub poena capitis* (łac.) – pod karą śmierci.

⁸ *praesidium* (łac.) – załozde.

⁹ *in vim contributionis* (łac.) – siłą kontrybucji.

¹⁰ AGAD, AR, dz. V, nr 6465, k. 10-11, List do Stanisława Niezabitowskiego, podczaszego kaliskiego, Nieśwież, 11 X 1704 r.

z korespondencji Marcina Leopolda Zamoyskiego¹¹, starosty bolimowskiego. Autor listu pełniąc rolę gospodarza w imieniu nieobecnego wówczas w Zamościu brata Tomasza Józefa Zamoyskiego¹² właściciela ordynacji, pisał: *Tak tedy wyjechałem do Glasbundego prosząc, aby do Zamościa wstąpił a wiedziałem dobrze, że choćby go i nie proszono, to on sam chciał być z ludźmi*¹³.

Nie można nie dostrzec drobnych rozbieżności w obu zapisach. Ich przyczyną nie jest bynajmniej wielkość przytoczonych cytatów. Karp wymienia generała Carla Gustafa Rehnskiölda wraz z 300 kawalerzystami, natomiast Zamoyski – pułkownika Claes Bonde'a¹⁴ z 400 żołnierzami. Przy czym jeszcze Jozafat Michał Karp pomyłkowo wskazuje na postać ordynata, a nie jego brata. Nie wydaje się bowiem, że mógłby to być zwrot grzecznościowy. Dalszy już opis wydarzeń dokonany przez Karpia uzyskuje w całości odzwierciedlenie w pamiętnikach Zachariasza Arakiełowicza¹⁵ mieszczanina zamojskiego. On także zanotował, iż Zamoyski wyjechał na spotkanie dowódcy szwedzkiego, a kawaleria szwedzka po wejściu do miasta stanęła w „paradzie” na rynku. Kronikarz zamojski swoim zapisem potwierdził także, że dowódca szwedzki i Marcin Leopold Zamoyski po wspólnym objechaniu wałów oraz fortecy udali się do „zamku”. Oba źródła odnotowują też wiadomość o rozkazie dowódcy szwedzkiego, aby mieszkańcy oddali *wszytką strzelbę*. Biorąc pod uwagę powyższą zgodność relacji, możemy uznać przekaz podstolego smoleńskiego Jozafata Karpia za kolejny interesujący materiał przyczyniający się do zobrazowania historii Zamościa w 1704 r. Dodatkowo warto zaznaczyć, że w innych listach Karpia wyraźnie zarysowane są przyczyny, dla których poddano twierdzę zamojską. Z ich treści jednoznacznie wynika, że zrezygnowano z obrony wiedząc o spustoszeniach, jakie Szwedzi dokonali w nieodległym Belzie¹⁶ czy Żółkwi¹⁷.

¹¹ Marcin Leopold Zamoyski, ur. 1681 r., zm. 1 II 1718 r., syn Marcina IV ordynata i Anny Franciszki z Gnińskich Zamoyskiej.

¹² Tomasz Józef Zamoyski, ur. 1678 r. w Zamościu, zm. bezpotomnie 26 XII 1725 r., V ordynat, starosta płoskirowski i grodecki, pułkownik wojsk koronnych.

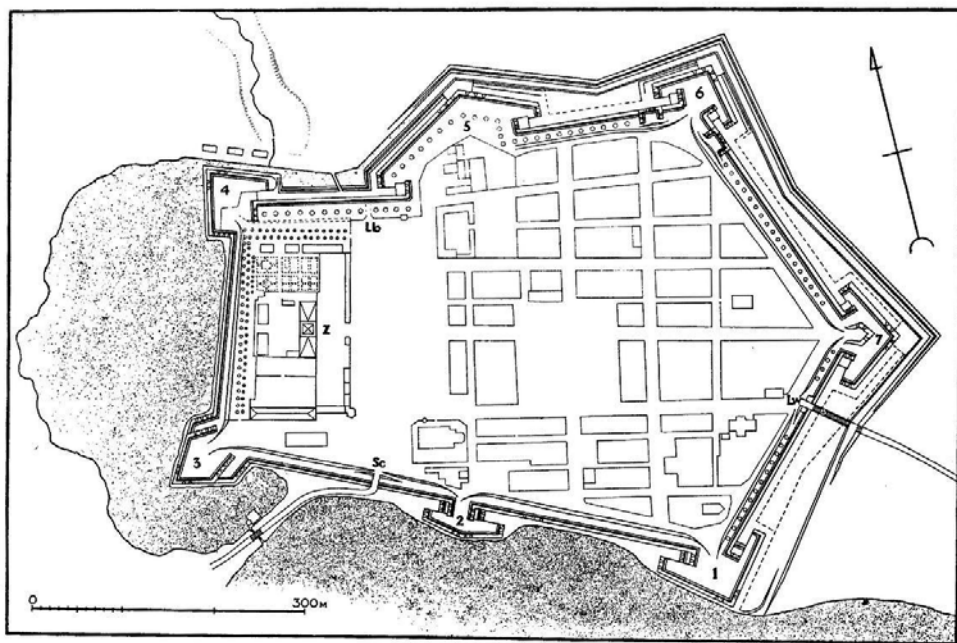
¹³ R. Szczygieł, *W latach wielkiej wojny północnej*, [w:], *Zamość z przeszłości twierdzy i miasta*, red. A. Kopruckownik, A. A. Witusik, Lublin 1980 r., s.70.

¹⁴ Claes Bonde, pułkownik i arystokrata szwedzki. Około połowy IV 1704 r. wraz ze swym 300-osobowym oddziałem operował w okolicy Myszynca na obszarze Puszczy Zielonej. Vide: W. Majewski, *Kurpie w walkach o niepodległość od Potopu do Baru*, [w:] „Zeszyty Naukowe Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego”, 1998, nr 12, s. 20. Bonde zginął w walkach pod Warszawą między VIII a IX 1705 r. Vide: W. F. Rakowski, *Pamiętnik wielkiej wojny północnej*, oprac. M. Nagielski, M. Wagner, Warszawa 2002, s. 34.

¹⁵ Zachariasz Arakiełowicz – kronikarz i kilkakrotny wójt gminy ormiańskiej w Zamościu. Vide: A. A. Witusik, *O Zamoyskich, Zamościu i Akademii Zamoyskiej*, Lublin 1978, s. 214-215.

¹⁶ AGAD, AR, dz. V, nr 6465, k. 12. Miasto spalono.

¹⁷ Ibidem. Krążyły wówczas wiadomości, że Szwedzi „i zamek żółkiewski, minę podsadzwszy, chcą wyrzucić”.

Plan twierdzy Zamość w 1704 r.

Wydaje się też, że zwłaszcza doniesienia z zajętego Lwowa ostatecznie przypieczętowały tę decyzję „rady” obrońców. Krwawe poczynania armii szwedzkiej w Lwowie odbiły się szerokim echem w Rzeczypospolitej. Potwierdza to list Karpi z Nieświeża, datowany 3 października 1704 r. W owym czasie Karp, podstoli smoleński pisał: *Lwów die 6 Septembris pewnie wzięty, gdzie Sztenbok¹⁸ inenarrabiles exercet tyrannises¹⁹. Pana wojewodę kaliskiego Galeckiego²⁰, gubernatora lwowskiego i drugiego, pana kasztelana kamińskiego Potockiego²¹ okowano.*

¹⁸ Magnus Stenbock, ur. 12 V 1663 r., zm. 23 II 1717 r. w Kopenhadze, pochowany w katedrze w Uppsali, generał lejtnant od 1704 r., od 1705 r. generał i generalny gubernator Skanii, feldmarszałek od 1713 r. Jeden z najwybitniejszych szwedzkich dowódców w trakcie tzw. III wojny północnej. Szerzej na ten temat vide: Z. Łakociński, *Magnus Stenbock w Polsce: przyczynek do historii szwedzkich zdobyczy w czasie wojny północnej*, Wrocław 1967.

¹⁹ *inenarrabiles exercet tyrannises* (łac.) – dokonuje się tyraństw nie do opisanania.

²⁰ Franciszek Zygmunt Galecki, senator, od 1 X 1697 r. wojewoda inowrocławski, stronnik Augusta II. Od VI 1704 r. komendant Lwowa. Dnia 6 IX tegoż roku dostał się do niewoli. Wywieziony do Szwecji, powrócił *via* Berlin w końcu 1706 r. Od 1703 r. wojewoda kaliski, zmarł latem 1711 r. Vide: P. Smolarek, *Galecki Franciszek Zygmunt*, [w:] *PSB*, 1948-1958, t. VII, s. 241-243.

²¹ Józef Stanisław Potocki, rotmistrz wojsk koronnych, od 1692 r. kasztelan kamiński, elektor i stronnik Augusta II, od 23 X 1714 r. kasztelan kijowski. Zmarł 27 II 1722 r. w Lidzbarku. Pochowany 9 III tegoż roku w Stoczku Warmińskim (Springborn). Vide: M. Nagielski, *Potocki Józef Stanisław h. Pilawa*, [w:] *PSB*, 1984, t. XXVIII, s. 57-58.

Pierwszemu Sztenbok, biorąc dał w gębę i w łeb trzcina, exprobrando mu inertiam²², bo go, ut fertur²³, śpiącego wziął et incapacitatem gubernii²⁴. Dominikanów 16 zabito, Żydów wszystkich, którzy potentissime²⁵ bronili Bramy Halickiej, wycięto. Armatę wszytką wyprowadzono, za Bernardyny i nabiciem wielkim rozsadzają onę na szmaty cum ingenti damno²⁶ Rzeczypospolitej. Mieszczanina jednego bar[d]zo bogatego, który miał komendę nad mieszczanami, rozstrzelano zaraz, choć, redimendo caput²⁷, dawał sto tysięcy, na co Sztenbok odpowiedział: „i ty mój, i to moje”²⁸.

Z pewnością wieści te nie mogły zagrzewać mieszkańców Zamościa do oporu przeciwko Szwedom. Przy czym należy podkreślić, że faktycznie twierdza zamojska nie była należycie przygotowana do obrony wobec znacznych sił nieprzyjacielskich. Tamtejsze dowództwo doskonale zdawało sobie sprawę z konsekwencji przegranej, a ta wydawała się nieunikniona²⁹.

Prawdopodobnie dzięki realnej ocenie sytuacji i skutecznie przeprowadzonych negocjacjach udało się zapobiec losowi innej magnackiej siedziby – Birż radziwiłłowskich. W dniu 25 września 1704 r. zamek tamtejszy zdobyto a trzy dni później tj. 28 września, na rozkaz głównodowodzącego wojskami szwedzkimi generała Adama Ludwiga Lewenhaupta zniszczono fortyfikacje³⁰ i spalono miasto. W liście z 4 listopada 1704 r. pisanym w Mirze do Stanisława Niezabitowskiego, podczaszego kaliskiego i plenipotentą radziwiłłowskiego Jozafat Michał Karp donosił: *Birże niemal in discretionem³¹ nieprzyjaciela poddane, stanęło to przecie niby capitulariter³², że data optio praesidiariis abeundi v[e]l*

²² *exprobrando mu inertiam* (łac.) – ganiąc mu lenistwo.

²³ *ut fertur* (łac.) – jak mówią.

²⁴ *et incapacitatem gubernii* (łac.) – brak zdolności do rządzenia.

²⁵ *potentissime* (łac.) – bardzo silnie.

²⁶ *cum ingenti damno* (łac.) – z ogromną szkodą.

²⁷ *redimendo caput* (łac.) – wykupując głowę [tj. życie].

²⁸ AGAD, AR, dz. V, nr 6465, k. 4-7, List do Stanisława Niezabitowskiego, podczaszego kaliskiego, Nieśwież 3 X 1704 r. Dodatkowo Karp wspomniał w nim, iż „z miasta lwowskiego tak siła Szwedzi nabrali złota i srebra, że nie mogąc onego pomieścić w ratuszu i na rynku składają”.

²⁹ Garnizon liczył 160 dragonów i 100 strzelców. Ponadto są pewne rozbieżności co do daty. W swojej pracy R. Szygiel podaje, że główne siły szwedzkie stanęły w Łabuniach 29 IX, a następnego dnia wysłały oddział z Bonde’em. Natomiast S. Herbst i J. Zachwatowicz w pracy *Twierdza Zamość*, Warszawa 1936, s. 50, 52, podali datę założenia obozu szwedzkiego na 30 IX pisząc, że nazajutrz Claes Bonde wstąpił do miasta. Brak możliwości skutecznej obrony Zamościa potwierdził także B. Horodyski. Vide: *Armata Arsenalu Zamojskiego*, [w:] *Teka Zamojska I*, Zamość 1938, nr 3, s. 141.

³⁰ Zamek w stanie ruiny dotrwał do XX w., po czym w latach 80. minionego stulecia został starannie zrekonstruowany i oddany do użytku z przeznaczeniem na muzeum.

³¹ *in discretionem* (łac.) – na łaskę.

³² *capitulariter* (łac.) – w ogólnych zarysach.

*manendi*³³ w służbie jegomości pana wojewody wileńskiego. Jakoż *potior pars*³⁴ została się z panem komendantem, ledwo tylko trzydzieści ludzi poszło. I to było *statum*³⁵, ażeby armata birżańska *non amoveatur*³⁶ z Birż, lecz tego nie dotrzymano, bo jako pan Mekin porucznik regimentu księcia jegomości dobrodzieja, *unus ex praesidiariis*³⁷ najpośledniej stamtąd jadący *retulit*³⁸, że drugiego dnia po odejściu jegomości pana komendanta z ludźmi poczeli Szwedzi z Birż armatę wyprowadzać, *supponitur*³⁹, że aż do Rygi⁴⁰. Karp utyskiwał o ruinie Birż pisząc żal się Boże nie nagrodzonej straty⁴¹.

Atak na Zamek Birże w dniu 16 sierpnia 1704 r. według szwedzkiego rytownika

Trzeba zauważyć, że w przypadku Zamościa najprawdopodobniej to właśnie postawa ówczesnych decydentów miasta, układających się z nieprzyjacielem, uchroniła substancję miasta przed zniszczeniem. Można przyjąć, że uzyskano

³³ *data optio praesidiariis abeundi v[e]l manendi* (łac.) – dany [jest] wybór członkom załogi odejścia albo pozostania.

³⁴ *potior pars* (łac.) – większa część.

³⁵ *statum* (łac.) – postanowiono.

³⁶ *non amoveatur* (łac.) – nie była usunięta.

³⁷ *unus ex praesidiariis* (łac.) – jeden z członków załogi.

³⁸ *retulit* (łac.) – doniósł.

³⁹ *supponitur* (łac.) – wnosi się.

⁴⁰ AGAD, AR, dz. V, nr 6465, k. 15-16.

⁴¹ AGAD, AR, dz. V, nr 6465, k. 18.

nie najgorsze warunki kapitulacji, skoro najeźdźcy nie naruszyli także zdolności obronnych twierdzy, wyprowadzając stamtąd jedynie kilka dział. Szczęśliwie dla zasobów arsenału nie była to dotkliwa strata⁴². Należy jednak pamiętać, że stan ten okupiono wysoką kontrybucją oraz oddaniem zakładników. Jednym z nich był Marcin Leopold Zamoyski, starosta bolimowski.

⁴² A. Stompór, *Artyleria twierdzy Zamość*, [w:] *Twierdza Zamość w 350 rocznicę chrztu bojowego: praca zbiorowa towarzysząca wystawie „Twierdza Zamość na tle budownictwa obronnego w Polsce – w 350 rocznicę chrztu bojowego w Muzeum Arsenal w Zamościu*, red. P. Kondraciuk, A. Urbański, Zamość 1997, s. 27. Według spisu z 1715 r. w twierdzy było 110 dział. Vide: M. Jawor, *Twierdza Zamość. Dzieje i renowacja fortyfikacji*, Zamość 2009, s. 10.

SUMMARY

The seizure of Zamość by the Swedes in 1704 in light of the relationship of the Smolensk steward Jozafat Michał Karp. A contribution to the history of the city

The author presents another interesting and previously unknown historical source, describing the seizure of the fortress of Zamość by the Swedes in 1704. This is the correspondence of Smolensk steward Jozafat Michał Karp. Acting as the main agent of Karol Stanisław Radziwiłł, Chancellor of the Great Lithuanian Duchy, Karp not only cited specifically the course of local events, but also pointed out indirectly the reasons for surrender of the fortress of Zamość. This allows you to once again verify the information contained in the materials already known, such as diaries of Arłakiełowicz and the correspondence of the Bolimów governor – the ordinate brother Marcin Leopold Zamoyski. In addition, Karp recounted the contemporary situation of the other towns in that region of the Polish Republic, such as Lwów, Bełz and Żółkiew. In his letters he recollected the history of seizure of another magnate seat of Radziwiłł's Birze by the Swedish army.

РЕЗЮМЕ

Захват Замостья шведами в 1704 году со слов Иосафата Михала Карпя, подстолия смоленского. Вклад в историю города.

Автор представляет один интересный, ранее неизвестный исторический источник, описывающий захват крепости Замостье шведами в 1704 году. Это переписка Иосафата Михала Карпя, Подстолия смоленского. Карп будучи основным агентом Карола Станислава Радзивилла, канцлера Великого Княжества Литовского не только тщательно описал происходящие события, но и указал на причины сдачи крепости без боя. Это позволяет еще раз проверить факты, описанные в уже известных материалах, таких как дневники Арлакеловича и переписка брата ордината Мартина Леопольда Замойского, губернатора Болимова. Кроме того, Карп описал положение в других городах в этом регионе Речь Посполитой, таких как Львов, Белз и Жолква. В своих письмах он описывает также историю захвата шведскими войсками другого земельного владения Радзивиллов – крепости Биржи.